

המאה המוחמצת

רות למדן

Abraham David, *To Come to the Land, Immigration and Settlement in 16th century Eretz-Israel*, Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press, 1999, 306 pp.

ברקע ספרו של אברהם דוד, אשר יצא לא מכבר במהדורה אנגלית מעודכנת וערוכה היטב מחדש,¹ עומד המשבר הגדול של גירוש ספרד וההמרה הכללית בפורטוגל. מאות אלפים מבני העם היהודי המירו את דתם, מי מרצון ומי באונס, או נטשו את ארצם ויצאו לנזע ולחפש להם מקום חדש להתיישב בו. רבים עזבו משפחות וחברים, אחרים עברו תלאות קשות בדרך ואיבדו את היקרים להם. בני הדור הראשון והשני לגירוש הצטרפו אל קהילות ותיקות ברחבי העולם היהודי, הקימו קהילות חדשות, ויצרו שינויים דרסטיים במצבת היישוב היהודי במזרח ובמערב. ציפיות משיחיות שליוו את המגורשים, לצד תמורות פוליטיות וכלכליות שיצרו בראשית המאה השש־עשרה 'מזרח תיכון חדש', הפכו את ארץ־ישראל ליעד מרכזי ליהודי התפוצות ולאחד ממרכזיו של כור ההיתוך.

1 הספר ראה אור תחילה בעברית: א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ־ישראל, ירושלים תשנ"ג.

במובן זה ניתן לכנות את המאה השש־עשרה המאה המוחמצת, שכן בפועל רוב הציבור לא ניצל את שעת הכושר ולא הגיע לארץ־ישראל. הכוונות הטובות, שעליהן ידוע ממקורות שונים, לא תמיד התממשו. ועם זאת די היה בזרם העולים שאכן בא לארץ כדי לשנות לחלוטין את דמותו הדמוגרפית והמבנית של היישוב. הללו – מחצי האי האיברי, אך גם מאשכנז, איטליה, צפון אפריקה ועוד – הצטרפו אל גרעין היישוב המקומי המצומצם והצנוע, אל אותם יהודים שחיו בארץ־ישראל מדורי דורות, ושרדו בשפתם ובאזרח חייהם לערבים; וכינויים בפי החדשים שמקרוב באו: מוסתערבים.

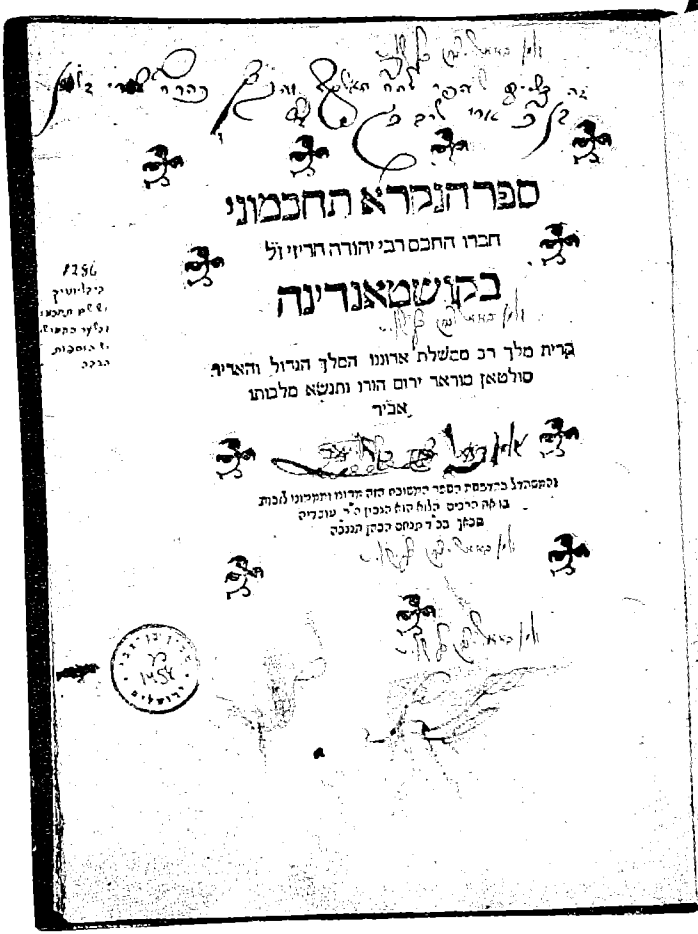
חלקו הראשון של הספר פותח בסקירת הרקע לעליות השונות ודרכי הגישה הימיות והיבשתיות לארץ־ישראל, ובהמשכו מתאר המחבר את התפרושת היישובית החדשה ובוחר את השפעת הכיבוש העות'מאני על החיים הכלכליים ועל היחסים עם השלטונות המקומיים. זהו פרק חשוב ועתיר פרטים המסכם נושא שרק חוקרים מעטים עסקו בו. הודות לבקיאותו הרבה בספרות המחקר ובמקורות מן התקופה, ובמיוחד בתעודות מן הגניזה, שרבות מהן פרסם הוא עצמו בשנים האחרונות, מנווט המחבר את הקורא בנבכי שיקוליהם של העולים החדשים והתרשמויותיהם של המבקרים החולפים. הדגש בחלק זה הוא על קו התפר שבין שתי המלוכיות, הממלוכית והעות'מאנית, ועל השינויים שחלו במצבת

היישוב היהודי בארץ-ישראל בעקבות הכיבוש העות'מאני. החלק השני מוקדש לערים צפת וירושלים. צפת - בשל היותה מרכז כלכלי ורוחני והיעד העיקרי של העולים, וירושלים - בשל חשיבותה ההיסטורית והדתית והיותה הקהילה השנייה בגודלה בארץ. דוד מרחיב בשני עניינים:

המקובלים. המחבר מתמודד עם הגדרת סמכויותיהם של בעלי תפקידים נבחרים וממונים (שיח' אליהוד, זקן, דיין ועוד) ועם מערכת קשריהם עם השלטונות, כאשר המקורות העומדים לפניו לעניין זה אינם תמיד ברורים ולעתים סותרים זה את זה. היחסים בין העדות השונות היו נתונים לתנודות ותלויים במידה רבה במצב הכלכלי של כל קהל, אך במהלך המאה הלכה והתבררה הדומיננטיות הספרדית (אף שבצפת למשל היה ארגון גבו נציגים מטעם הקהלים השונים). דוד עוסק בהרחבה יחסית במתיחות בין קהלי הספרדים לאשכנזים בירושלים בסוף המאה ובפרשת 'פריעת השישית' והבוררות שבעקבותיה, ותולה אירועים אלה בקשיי הקיום של הספרדים עקב הירידה בתרומות מן הגולה (עמ' 68-69). כדאי היה להזכיר בהקשר זה את העובדה שבמשך השנים התחמקו האשכנזים בקביעות מלפרוע את חלקם הראלי במסים וצברו חובות רבים, והפרנסים הספרדים - שייצגו את הציבור היהודי כלפי השלטונות העות'מאניים - נאלצו לערוב בגופם ובממונם להתחייבויות הקהילה בכללה. כשהמצב הכלכלי היה טוב לא הקפידו הספרדים על תשלומי המס של האשכנזים, אך משהורע המצב נאלצו לתבוע מהם השתתפות מלאה בנטל, למורת רוחם של הללו.²

באשר לחיים הרוחניים, מאלף הסיכום על מוסדות הלימוד השונים (ובמיוחד מסגרות הלימוד בבתי הכנסת) ועל שיטות ההוראה ותוכני ההוראה בישיבות. המחבר מדגיש את העיסוק הברזומני בהלכה ובקבלה שאפיין את חכמי ארץ-ישראל ואת ההבדלים בין שתי הערים

היישוב היהודי בארץ-ישראל בעקבות הכיבוש העות'מאני. החלק השני מוקדש לערים צפת וירושלים. צפת - בשל היותה מרכז כלכלי ורוחני והיעד העיקרי של העולים, וירושלים - בשל חשיבותה ההיסטורית והדתית והיותה הקהילה השנייה בגודלה בארץ. דוד מרחיב בשני עניינים:

'תחכמוני' - ספרו של ר' יהודה אלחריזי, ובו תאור ביקורו בארץ-ישראל במאה השלוש-עשרה. הספר: דפס בקושטא בשנת של"ח (1577/8)

הארגון הקהילתי (שלא היה זהה בשתי הערים) והחיים הרוחניים. המורכבות של הארגון הקהילתי במאה השש-עשרה נבעה בעיקר מריבוי הקהלים ומכך שכל עדה התאמצה לשמור על מנהגיה ועל מוסדותיה

2 מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה הט"ו ועד שלהי המאה הי"ד', קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 98-100.

במקורות העבריים - לראשונה מוצגים לפנייהם פרות מחקריו המדויקים של אברהם דוד בכתיבה היד העבריים מירושלים ומן הגניזה הקהירית. כך למשל ראויה לציון קריאתו המחודשת בכ"י ירושלים 8¹⁷⁸³ (תיאור המסע של ר' משה באסולה), שלפיה מספר האלמנות בירושלים בראשית המאה היה ככל הנראה 88, או מספר סביר אחר, ולא 500 (ת"ק) כפי שהיה מקובל לחשוב עד עתה.⁴

חסרונו של הספר - בהתעלמות המוחלטת כמעט מחיי היום יום, מהציבור הרחב ומן הבעיות שניצבו בפניו. על אף שאין זה נושאו המוגדר של הספר חיסרון זה בולט דווקא על רקע ההתייחסות הפרטנית למבנה הטכני של הארגון הקהילתי מצד אחד ולחכמים ולאיש ציבור מצד אחר. באמצע נוצר חלל, כאילו לא היו כאן אנשים ונשים. חשוב לציין כי לא רק חיי הרוח והכלכלה השתנו בעקבות בואם של העולים לארץ, אלא גם המציאות החברתית. למפגש בין מסורות מקומיות ומיובאות לבין יוצאי חצי האי האיברי, שחלקם באו לארץ לאחר טלטולים וטלטלות משפחתיות, היו השלכות חברתיות ומוסריות. אמנם דוד מזכיר בקצרה את נושא הנישואים הבין-עדתיים (בפרק העוסק בקהל האשכנזים בירושלים), ואף מספר את סיפורה הפיקנטית של האלמנה הספרדייה אסתר שנישאה בשנית לאשכנזי, אך ההשפעות הבין-עדתיות והמקומיות היו רבות ומגוונות עד מאוד (למשל ריבוי נשים אצל אשכנזים, שינויים בסגנון הלבוש ושינויים בנוסחי הכתובה), וכדאי היה לעמוד עליהן תוך כדי הדיון בקהלים השונים. ראוי היה להדגיש יותר גם את ריבוי הפניות לערכאות המוסלמים (עניין הנוכח בקצרה בעמ' 52), ובמיוחד את פניותיהן של נשים שנדרשו

4 ראו הערה 50 לעמ' 43. השו"א יערי, מסעות א"י, רמת-גן 1976, עמ' 149.

מבחינה זו במהלך המאה השש-עשרה. העיסוק בקבלה ובאפוקליפטיקה אפיין את חכמי ירושלים בחלקה הראשון של המאה, וחישובי הקץ של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, אשר ציפה לבוא הגאולה בשלבים בין שנת ר"ף (1520) לשנת ר"צ-רצ"א (1530/1), עוררו התרגשות רבה. אברהם הלוי נפטר לפני שנת 1535, ככל הנראה שבע אכזבות.³ ובשלב זה עברה הבכורה הרוחנית מירושלים לצפת, שבה התרכזו תבורות של חכמים בעלי שם בתחומי ההלכה, המוסר והקבלה. דוד סוקר את פעילותם של ר' יעקב בירב, ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני, חבריהם ותלמידיהם, ומדגיש את העובדה כי לימודי הזוהר והמשנה זכו בצפת לעדנה מחודשת בזכות האמונה כי יש בכך כדי לסייע בקירוב הגאולה. רבים מחכמי צפת הצטיינו גם במעורבותם החברתית והכלכלית, ותיאור פעילותם מצטרף לסקירה על החיים הכלכליים בארץ במקביל לחיי הרוח.

בחלקו האחרון של הספר מביא המחבר רשימה מועילה עד מאוד של תולדות החכמים המרכזיים בארץ-ישראל בתקופה הנדונה. לפנינו אם כן ספר המהווה סיכום ושימושי של ההיסטוריה הכלכלית והיישובית של ארץ-ישראל במאה השש-עשרה ושל פעילות החכמים בארץ בתקופה זו ומקור לא אכזב להפניות למחקרים ולמקורות ראשוניים נוספים. זוהי חגיגה של ממש לקוראי אנגלית המתקשים לעיין

3 עדות לכך בידיעה שמביא הרדב"ז בספרו 'מגן דוד' (אמסטרדם תע"ג) שנתחבר בשנת רצ"ה, ושם נאמר: 'לאחר חמשת אלפים ור"ץ שנה העולם יתום, וכבר עבר זמן זה חמש שנים ואנחנו לא נושענו. וכבר ראינו חכם אחד קדוש מדבר וחיבר מאמר אחד קראו משרא קטרין, והביא כמה ראיות כי בשנת ר"ץ היתה הגאולה, וכבר עלו עשבים על לחיי ועדיין בן דוד לא בא' (מובא אצל: ג' שלום ומ' בית-אריה, מבוא למאמר משרא קטרין, ירושלים תשל"ה, עמ' 16-17).

וכבר עמדו על כך חוקרים רבים. בצפת במיוחד, מסיבות שלא כאן המקום לפרטן, כדאי היה לפרנסו הציבור להגיע להסדר מוסכם עם השלטונות בתקווה שלא 'פשפשו' יותר מדי במספרם המדויק של התושבים היהודים.⁷ כמובן אין בהערות הללו כדי לגרוע מחשיבותו ועושרו של החומר שמביא אברהם דוד לקוראים המתעניינים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. במיוחד יש לברך על הבאת סיפורה של תקופה כה חשובה ומורכבת במהדורה אנגלית נאה וקריאה.

לקאדי על מנת לממש את זכויותיהן בירושה, בגביית חובות ובעניינים אישיים אחרים.⁵ זאת ועוד, דוד מבהיר את הבעייתיות שבשימוש במפקדים העות'מאניים וברשימות משלמי מס הגולגולת לשם הערכת האוכלוסייה היהודית (ראה הדיון בעמ' 59-60 ובהערות להם), ומציין שיש צורך בהערכה מחודשת של החישובים הדמוגרפיים (עמ' 97), אך הוא לא ניצל את ההזדמנות לתקן את הטבלה המקובלת של היישוב היהודי בצפת.⁶ ברוב המקרים הפער בין הנתונים הרשמיים למציאות גדול מן המשוער,

7 ואמנם, כפי שמתברר מתעודות שפרסמו לואיס וגופמן, בשנת המפקד 1538/9 הגיעו נציגי הקהילה בצפת להסדר עם השלטונות המקומיים שלפיו הסכימו לשלם מס גולגולת עבור 1,075 בתי אב (אף על פי שבפועל נפקדו רק 850 משפחות). בשנת 1555/6 שילמו יהודי צפת מס גולגולת עבור 1,175 בתי אב, ולא עבור 719 כפי שנרשם במפקד האוכלוסין של אותה שנה. ראו: D.G. Goffman, 'The Maktu' System and the Jewish Community of 16 Century Safed', *Journal of Ottoman Studies*, 3 (1983), pp. 81-90; ב' לואיס, עלי היסטוריה - מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 114; י' הקר, "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ" - תשלום מס הגזייה על ידי חכמים בארץ ישראל במאה השש-עשרה, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 92-98.

5 ראו: א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב; א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, ירושלים תשנ"ג; ר' למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה ומצרים במאה ה-16, תל-אביב תשנ"ז ועוד. על היררשות של יהודים לבית הדין השרעי לשם הקדשת וקף כדרך האסלאם ראו: ח' גרבר, 'היהודים ומוסד ההקדש המוסלמי', ספונות, ס"ח ב [יז] (תשמ"ג), עמ' 105-131.

6 הטבלה מובאת בעמ' 99 (על פי A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the 16th Century*, Princeton 1978, p. 161 ופרסומים קודמים).